

Praecoxgevoel en psychose-indirectie

door C.P.F. Lemke

Gepubliceerd in 1994, no. 5

Samenvatting

Zowel tijdens de diagnostiek van psychosen (Rümkes praecoxgevoel) als bij de kunst van het interpreteren van poëzie (Riffaterres indirecties) doen zich kostbare momenten van onzekerheid voor. Het praecoxgevoel verwijst daarbij vooral naar het uitblijven van wederkerigheid in het contact. Het indirectiebegrrip wijst vooral op de betekenisverschuiving die heeft plaatsgevonden, waardoor een aanvankelijk intersubjectieve werkelijkheid niet meer gedeeld wordt. Een sterke analogie met het psychosebegrip dient zich hier aan. De auteur stelt onder andere op grond daarvan voor het begrip psychose-indirectie in te voeren in de diagnostiek. Dit niet als nieuw vermeend sluitstuk van de diagnostiek van psychosen, maar om het beginpunt ervan ondubbelzinnig te markeren.

Inleiding

In het lentenummer van het literair tijdschrift *Lust & Gratie* beschrijft Maaïke Meijer (1993) - in een artikel over 'Ouderdom en Rolverlies' in de poëzie van Gerhardt en Eybers - het fenomeen indirectie. Zij ontleent dit begrip aan M. Riffaterre (1987), die het invoerde met betrekking tot de kunst van het interpreteren van poëzie. Bij het lezen van dit artikel werd ik in eerste instantie getroffen door een overeenkomst tussen dit begrip en het oude begrip 'praecoxgevoel' van Rümke. Beide begrippen verwijzen naar subtiele maar essentiële momenten van onzekerheid, die zich zowel voor kunnen doen bij het lezen van een gedicht als tijdens een diagnostisch gesprek. Overeenkomsten, maar vooral ook verschillen tussen beide begrippen wil ik in deze bijdrage nader belichten.

Indirecties in de poëzie

In het bovengenoemde tijdschrift beschrijft Maaïke Meijer het fenomeen indirectie zeer treffend als volgt. '... Als je leest, begin je altijd "op de manier van de werkelijkheid". Je verwacht mimesis (realiteitsbeschrijving) en je leest met die verwachting net zo lang totdat de tekst je expliciet van die verwachting doet afstappen. Riffaterre is gericht op die momenten in het gedicht waarop het mimesisniveau wordt verlaten. Hij verzamelt precies die plekken waarop je als lezer uit de werkelijkheidsillusie geduwd wordt. Die momenten noemt hij 'indirectie' of 'ongrammaticaliteiten'; het zijn die plekken waar het gedicht begint te omschrijven, begint te cirkelen om wat het - indirect - wil zeggen. Het doel van alle poëzie is aan mimesis voorbij te komen, om een nog onbekende werkelijkheid aan te kunnen duiden. De kunst van het interpreteren is bij Riffaterre om de verbanden te zien tussen de verschillende indirecties die je brengen naar de verborgen kern, het 'onzichtbare', dat niettemin wel degelijk aangeduid wordt, de zogenaamde *matrix* van het gedicht ...'

Anders gezegd begint al lezende 'de dialoog' met het gedicht vaak met een werkelijkheidsbeschrijving, die het gevoel van een gedeelde werkelijkheid met de schrijver geeft. Ergens komt - geleidelijk aan of abrupt - een betekenisverschuiving tot stand. Deze betekenisverschuiving verwijst - indirectie - naar een bijzondere, en andere dan verwachte, betekenis die de schrijver eigenlijk alleen maar indirect prijsgeeft. Het aanvankelijke idee van een gedeelde intersubjectieve realiteit wordt onhoudbaar, doordat de schrijver een onverwachte en andere

subjectieve realiteit inbrengt.

Nu is onder andere het fraaie van poëzie dat dit - op zijn best - bij de lezer een poëtisch gevoel oproept. De lezer raakt ontroerd, geboeid en tegelijkertijd subtiel gefrustreerd, omdat de veranderde betekenis niet direct te vatten is. Deze mengeling van ontroering, fascinatie maar ook subtiel frustratie nodigt uit tot nog eens en nog eens herlezen. Bij herlezing kan geleidelijk aan de sensatie van steeds meer door te dringen in dat wat indirect gezegd wordt ontstaan. Of dit uiteindelijk samenvalt met wat de schrijver bedoeld heeft, blijft onzeker. Deze onzekerheid kan blijven zeuren op de achtergrond, maar maakt meestal plaats voor het ontroerende gevoel van betekenisverschuiving dat al herlezend plaatsvindt.

Een schrale troost voor degenen voor wie dit niet genoeg is, is dat de schrijver vaak ook niet precies weet wat hij bedoelde (Kopland 1988), al mogen we wel aannemen dat het geschrevene uiteindelijk min of meer uitdrukt wat hij zocht onder woorden te brengen. Het gaat er kennelijk om dat een voor de lezer aanvankelijke onbegrijpelijke betekenisverschuiving op een of andere manier betekenisvol wordt. Dit mag evenwel een zeer particuliere interpretatie van de lezer zijn. Het herlezen dat nodig is om tot deze interpretatie te komen kan worden opgevat als een receptief stilstaan bij de indirecties in de tekst. Kostbare poëtische momenten van onzekerheid!

Het praecoxgevoel

De dialoog met een mogelijk psychotische patiënt is uiteraard van een andere orde dan die met een niet aanwezige dichter via zijn gedicht. Toch is er ook een aantal overeenkomsten, die ik hieronder wil toelichten. Ik wil dit doen aan de hand van het begrip praecoxgevoel dat in de diagnostiek door Rümke (1960) werd ingevoerd, maar dat om zijn ongedefinieerdheid in de hedendaagse psychiatrie hooguit nog incidenteel gebruikt wordt.

Rümke beschrijft dit praecoxgevoel, ook wel praecoxbeleven, als volgt: ‘... Het is uiteraard een subjectief verschijnsel. We hebben te doen met de psychologie van de ontmoeting, het is een antropologisch probleem. Herhaaldelijk heb ik geprobeerd het “praecoxgevoel” te analyseren; het is mij nooit helemaal gelukt. Het is een beleven van innerlijke onzekerheid, dat ontstaat doordat iets zich niet voltrekt dat zich anders altijd in een contact met een ander voordoet, namelijk het gevoel van wederkerigheid, op welk niveau zich dit ook moge afspelen. Er is altijd iets van een op elkaar ingesteld zijn, zelfs wanneer de ander mij op grove of subtiel wijze afwijst. Aan de basis van deze wederkerigheid ligt bij beiden het toenaderingsinstinct. De onderzoeker staat met zijn toenadering tot de schizofreen als het ware in een leegte ...’ (p. 435-436).

Zoals Rümke beschrijft is hem de analyse van deze uiterst subjectieve ervaring nooit helemaal gelukt. Kuiper (1982) stelt in zijn Hoofdsom der Psychiatrie: ‘... Wij moeten dat aanvaarden, maar dan ook de conclusie trekken: een dergelijk subjectief beleven is als criterium onbruikbaar ...’ (p. 212).

Dat een zo moeilijk definieerbaar begrip als specifiek criterium voor een zo problematische diagnose als schizofrenie in onbruik is geraakt, is vanuit een empirisch-wetenschappelijk oogpunt gezien ook maar beter. Maar tegelijkertijd wordt daarmee - vanuit een meer fenomenologisch standpunt gezien - misschien het kind met het badwater weggespoeld. Extra reden om de op het eerste oog treffende overeenkomst tussen Rümkes omschrijving van het praecoxgevoel en Riffaterres indirectiebeprijng nog wat nader onder de loep te nemen.

De diagnostiek van psychosen

In de psychiatrische diagnostiek gaat het onder andere ook om de kunst van het interpreteren, om hermeneutiek. Bij psychotici - mensen die er een dermate persoonlijke realiteitsopvatting op na houden dat ze een interpersoonlijke en culturele werkelijkheidsopvatting niet meer delen - gaat het vaak om extreme betekenisverschuivingen. Met deze globale definitie van het psychosebegrip wordt hier volstaan. Wanneer iemand bij voorbeeld vertelt dat zijn gedachten door anderen worden ingebracht, wijst dit meestal op het bestaan van een waan. Al is deze betekenisverschuiving waarschijnlijk minder extreem wanneer we beseffen dat onze gedachten voor het overgrote merendeel in feite ontleend zijn aan anderen. Het is misschien zelfs wel merkwaardig dat we normaliter daarbij het gevoel hebben dat het 'onze gedachten' zijn. Toch is het - afgezien van de bovengenoemde relativisering - duidelijk dat het hier om een dermate ingrijpende betekenisverschuiving gaat dat er van een psychose gesproken mag worden.

Vaak echter is de realiteitstoetsing minder ingrijpend of opvallend gestoord en is de betekenisverschuiving subtieler. Uit achterdocht, die psychotisch van aard kan zijn of meer reëel - om niet voor gek versleten te worden, kan iemand zo weinig mogelijk van zijn binnenwereld prijsgeven. Bij psychiatrisch onderzoek kan zich dan een aanvankelijk moeilijk te vatten gevoel opdringen dat Rümke met het praecoxgevoel aanduidde, maar dat ook een indirectie zou kunnen worden genoemd. Wordt deze term uit de poëzie overgebracht naar de diagnostiek, dan kan het volgende worden gezegd. Ook bij indirecties gaat het - evenals bij het praecoxgevoel - om een subjectief beleefd gevoel van innerlijke onzekerheid en verminderde of afwezige wederkerigheid in het contact. De term indirectie verwijst echter niet - zoals het praecoxgevoel - naar een daaraan ten grondslag liggende stoornis in het 'toenaderingsinstinct', maar naar een veranderde betekenisverlening bij de onderzochte!

Het gesprek (inclusief de non-verbale communicatie) verloopt aanvankelijk op (intersubjectief) werkelijkheidsniveau (mimesis). Van meet af aan of geleidelijk ontstaat echter het gevoel dat het bij de ander om andere dan gebruikelijke betekenissen gaat. Het gevoel dat er een betekenisverschuiving heeft plaatsgevonden die aanzienlijk ingrijpender is dan bij voorbeeld bij neurotische problematiek. Op het afgrenzingsprobleem tussen beiden wordt hier niet nader ingegaan.

Tijdens diagnostiekbesprekingen in het kader van mijn opleiding tot psychiater werd het mij steeds duidelijker dat - anders dan in een alledaags gesprek of bij diagnostiek van neurotische problematiek - er op zo'n moment vaak een mechanisme in werking treedt. Een mechanisme waarbij de onderzoeker ertoe neigt om aanwijzingen voor het mogelijk bestaan van een psychose te negeren of toe te dekken, door deze op een of andere manier toch te begrijpen als normaal. Het normaliseren van pathologie! Rümke zegt hierover: '... Men laat zich dan door de enkele begrijpelijke relaties, die altijd wel te vinden zijn, misleiden. Men bedenke: één onbegrijpelijk verband weegt op tegen alle begrijpelijke relaties. De fout dit te onderschatten heb ik herhaaldelijk gemaakt ...' (p. 435).

De mogelijke psychologische verklaringsmechanismen - als overdracht, tegenoverdracht en cognitieve dissonantie - buiten beschouwing latend, gebeurt er kennelijk iets tussen de onderzoeker en de onderzochte. Iets waardoor, anders dan bij indirecties in een gedicht, nu de neiging kan ontstaan om niet te herlezen in de zin van door te vragen. De aangevoelde betekenisverschuiving wordt daarmee terzijde gelegd. Rümke zegt hierover: '... Ook kan het gebeuren dat men in de eigen reacties niet voldoende onderscheidt wat stamt uit de eigen wil tot toenadering, wat uit de werkelijk bestaande verhouding. We houden dan een pseudo-contact voor een echt contact. Het "praecoxgevoel" komt niet op of wordt overstemd ...' (p. 436).

Indirectie en praecoxgevoel

Een belangrijke overeenkomst tussen het lezen van een gedicht en het doen van psychosediagnostiek is dus dat het intersubjectieve werkelijkheidsniveau ergens verlaten wordt. Dit geeft in beide gevallen een gevoel van houvast te verliezen, gefrustreerd te worden in het begrijpen. Het intrigeert en fascineert maar wekt in het geval van diagnostiek, anders dan bij poëzie, geen warm poëtisch gevoel. Het roept juist spanning, irritatie, onrust, ongemak of andere gemodificeerde vormen van angst op. Angst die ervan weerhoudt om 'te herlezen'; om door te vragen. Het kan de eigen angst zijn om geen werkelijkheid met de ander meer te delen, om uit de intersubjectieve werkelijkheid te worden gestoten (vergelijk Rümke). Daarbij kan de veranderde betekenisverlening van de ander de eigen vertrouwde werkelijkheidsopvatting op scherp zetten. In beide gevallen verwijst het niet begrijpen of begrepen worden naar een fundamentele menselijke eenzaamheid. Het verscherpt bij de onderzoeker het (latente) besef dat we - zoals Sartre zei - in essentie veroordeeld zijn tot ons zelf!

Uiteraard kan de 'angst om door te vragen' ook ingegeven worden door het reële risico - en de bezorgdheid daarover - dat de ander daardoor juist zou desintegreren. De psychotische desintegratieangst van de ander wordt dan voelbaar. Dit alles maakt het echter nog dwingender om - in de richting van psychotische betekenisverlening wijzende - indirecties te signaleren.

Discussie

Zoals beschreven trachtte Rümke het begrip praecoxgevoel in te voeren als sluitstuk bij de diagnostiek van schizofrenie. Omdat het als zodanig niet bruikbaar bleek - bij de op zich al problematische diagnose schizofrenie - werd het verlaten. Daarmee verdween echter iets even essentieels als moeilijk grijpbaars uit het zicht. Rümke trachtte met het begrip praecoxgevoel te wijzen op een vaak lastig te vatten verandering in de communicatie met een schizofrene patiënt. Hij trachtte hiermee vooral het uitblijven van een gevoel van wederkerigheid in het contact aan te wijzen. In dat opzicht hebben zijn noties nog steeds waarde.

De term praecoxgevoel zou desgewenst - in het licht van het voorgaande - geherdefinieerd kunnen worden. Een nadeel dat hoe dan ook blijft, is dat de term praecox verwijst naar de door E. Kraepelin in 1896 ingevoerde term dementia praecox (Ladee 1976). Deze term, die ten onrechte suggereerde dat er sprake zou zijn van demantie, werd langzamerhand door de 'betere' term schizofrenie - die in 1911 door E. Bleuler werd ingevoerd - verdrongen. Ook na herdefinitie zou de term praecoxgevoel opnieuw gemakkelijk, en ten onrechte, kunnen suggereren dat het specifiek is voor schizofrenie.

Het begrip indirectie - of misschien beter psychose-indirectie - kent deze historische verwarring niet. Hieronder zou kunnen worden verstaan: een gevoel van vreemdheid dat bij de diagnosticus ontstaat doordat ten gevolge van extreme (naar alle waarschijnlijkheid psychotische) betekenisverschuiving bij de onderzochte een aanvankelijke intersubjectieve werkelijkheid niet meer gedeeld wordt. Een psychose-indirectie is dan niet synoniem met andere problematische termen als prepsychotisch, randpsychotisch, afgeweerde psychose, verborgen psychose of latente psychose. Deze termen kunnen ten onrechte de suggestie wekken dat een bepaalde toestand al is vastgesteld, gediagnostiseerd. De schijnzekerheid die van een dergelijke vroegtijdige reductie uitgaat, heeft natuurlijk haar aantrekkelijke kanten. Een psychose-indirectie is daarentegen geen diagnose - geen reductie - maar juist een open blijven waarbij de onzekerheid wordt vastgehouden. Het is de expliciete vaststelling van een eerste stap in de psychosediagnostiek. Een markering die des te belangrijker is naarmate de mogelijke psychoticiteit - soms ook letterlijk - minder uitgesproken is.

Het boven beschreven gevoel van vreemdheid wordt uiteraard ook door leken ervaren. De professionaliteit van de diagnosticus begint echter met het ontwikkelen van een bewuste gevoeligheid hiervoor en het kennen van de eigen reacties hierop. Een vaardigheid die binnen het vakgebied onder meer door hierop gerichte supervisie kan worden ontwikkeld. Buiten het vakgebied kan het lezen van

poëzie - alhoewel hier uiteraard niet in eerste instantie voor bedoeld - of kennismaking met heel andere culturen deze gevoeligheid en deskundigheid helpen aanscherpen.

Noot

1. Hier wordt niet bedoeld het afweermechanisme verschuiving.

Literatuur

Kopland, R. (1988), *Herinneringen aan het onbekende*

. Uitgeverij G.A. van Oorschot, Amsterdam.

Kuiper, P.C., Dr. (1982), *Hoofdsom der Psychiatrie*. Bijleveld, Utrecht.

Ladee, G.A., Dr. (1976), *Encyclopedie van de Psychiatrie en Psychotherapie*. Elsevier, Amsterdam/Brussel.

Meijer, M. (1993), *Winterbrieven uit Harfen, Ouderdom en Rolverlies bij Gerhardt en Eybers*. Lust & Gratie.

Riffaterre, M. (1987), *Semiotics and Poetry*. Methume, Bloomington/Londen.

Rümke, H.C., Dr. (1960), *Psychiatrie, deel II: de Psychose*. Scheltema en Holkema NV, Amsterdam.

Summary: Praecox-feeling and psychosis-indirection

Precious moments of uncertainty occur both in the diagnostics of psychoses (Rümke's praecox-feeling) and in the art of interpreting poetry (Riffaterre's indirections). The praecox-feeling refers in particular to reciprocity failing to occur in the contact.

The concept of indirection especially points to the shift in meaning that has taken place, as a result of which an originally intersubjective reality is no longer shared. A strong analogy with the concept of psychosis presents itself here.

For this and other reasons, the author proposes to introduce into diagnostics the concept of psychosis-indirection, not as a new supposed tailpiece of the diagnostics of psychoses, but rather to place an unambiguous marking at its starting point.

De auteur is als arts-assistent verbonden aan de A-opleiding van het psychiatrisch centrum De Wellen, Postbus 9028, 7300 EL Apeldoorn.

Het artikel werd voor publikatie geaccepteerd op 8-2-1994.